

10. Козак, К. Германский оккупационный режим в Беларуси и еврейское население / К. Козак // Актуальные вопросы изучения Холокоста на территории Беларуси в годы немецко-фашистской оккупации: сб. науч. работ / сост. и ред. Я.З. Басин. – Минск, 2006. – С. 23 – 59.
11. Мюллер, Н. Вермахт и оккупация (1941 – 1944) / Н. Мюллер; под ред. А. Юденкова. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с.
12. Акт о злодеяниях в Полоцке и Полоцкой области в отношении еврейской национальности // НАРБ. – Фонд. 861. – Оп. 1. – Д. 13. – Л. 5.
13. Дейнис, И.П. Полоцк в XX веке (1905 – 1967 гг.) / И.П. Дейнис // Полоц. ист.-культурн. заповедник. – Фонд КП – S 2774. – Л. 181.
14. Акт о злодеяниях, совершённых немецко-фашистскими захватчиками в г. Полоцке и Полоцкой области // Зональный государственный архив в г. Полоцк. – Фонд. 687. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 23 – 24.
15. Список полицейских, участвовавших в расстрелах еврейского населения // Полоц. ист.-культ. заповедник. – Фонд КДФ-4 2544/1-38. – Л. 2.

ВЯСКОВЫЯ МОГІЛКІ: ЗРУБНЫЯ НАДМАГІЛЛІ

(ПА МАТЭРЫЯЛАХ УСХОДНІХ РАЁНАЎ ВІЦЕБСКАЙ ВОБЛАСЦІ І МАГІЛЁўСКАГА ПАДНЯПРОЎЯ БЕЛАРУСІ)

канд. мастацтвазн., дац. В.А. ЛАБАЧЭЎСКАЯ

(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў, Мінск)

На падставе палявых матэрыялаў, архіўных фотаздымкаў, гістарычных звестак разглядаюцца два тыпа архайчных зрубных надмагільных пабудов – рэліктавыя драўляныя домікі («церамкі») і абрубкі магіл адным-двума вянцамі зрубавы і дошкамі ў рэгіёне Віцебска-Магілёўскага Падняпроўя Беларусі. Прыцягненне параўнальнага матэрыялу – выяў надмагільных домікаў на гэтак званых «дубровенскіх ручніках», лакалізаваных у зоне бытавання зрубных надмагілляў, а таксама лакалізацыя на данай тэрыторыі памінальнага звычая засцілення на Радаўніцу абрусаў на магілах і сямейных трапез на іх, дзеля чаго прыстасавана форма саміх магіл і пабудовы на іх, дазваляе зрабіць вывад аб устойлівасці архайчных уяўленняў, звязаных з культурай продкаў, які фіксуецца ў гэтым рэгіёне летапіснымі крыніцамі і археалагічнымі матэрыяламі.

Вясковыя могілкі трэба разглядаць як важную крыніцу ведаў аб культуры лакальных супольнасцей. Надмагільныя помнікі, якія належаць да розных храналічных перыядаў, спосабы афармлення і ўпарадкавання магіл трэба разглядаць як кашоўныя ў інфармацыйным плане артэфекты мінулае і сучаснай культуры беларускай вёскі. Яны сведчаць аб этнічным паходжанні тутэйшага насельніцтва, змене культурных традыцый, а адпаведна таму – светапоглядавых пераменах у свядомасці людзей.

Імкліва змяняецца выгляд вясковых могілак у апошнія дзесяцігоддзе. Асабліва гэта тычыцца спосабаў прадметна-пластычнага афармлення магіл, формы надмагільных помнікаў, ужываемых матэрыялаў. Сакральная пахавальна-памінальная прастора вясковай культуры, якая доўгі час захоўвала свае архайчныя традыцыі, у нашы дні апынулася ў рэчышчы агульных сацыяльна-эканамічных і цывілізацыйна-культурных перамен. Актуальнай зрабілася праблема вандалізму і гэтак званай «чорнай археалогіі», у выніку чаго нішчацца могілавыя комплексы, знікаюць стражытныя надмагільныя помнікі.

Не выпадкова навукоўцы, мясцовыя краянаўцы і журналісты ўсё больш увагі надаюць праблеме дакументацыі, прыцягненню грамадскасці да захавання, вывучэння вясковых могілак. Шэраг публікацый у цэнтральнай і мясцовай прэсе апошні час прысвечаны каменным надмагільным крыжам.

Разам з сябрамі навукова-краязнаўчага і грамадскага аб'яднання «Этнагістарычны цэнтр “Явар”» аўтарам на працягу апошніх гадоў праводзіцца мэтанакіраванае абследаванне і фотадакументацыя вясковых могілак на Беларусі. Адною з яго задач з'яўляецца выяўленне архайчных тыпаў надмагільных помнікаў, якія захаваліся на вясковых могілак: каменных крыжоў, каменных жорнаў-помнікаў і зрубных надмагілляў. Першапачатковае абагульненне сабранага матэрыялу ўжо зараз дае магчымасць прасачыць пэўныя рэгіянальныя адрозненні ў тыпах старадаўніх надмагільных помнікаў і спосабах афармлення магіл.

Асабліва ўвага была скіравана на рэліктавыя зрубныя драўляныя надмагіллі ў выглядзе домікаў, якія наяўна аднастроўваюць адну з галоўных ідэй культу продкаў.

Пахавальныя пабудовы ў выглядзе драўляных камер з двухсхільным дахам, якія паўтараюць жыллё жывых і з'яўляюцца пасмяротным домам для душы і цела памерлага, вядомы з дахрысціянскіх часоў і распаўсюджаны на шырокай тэрыторыі Еўразіі. Ва ўсходніх славян ён зафіксаваны ад Валыні да Прыанежжа. Да канца XIX стагоддзя такі звычай захоўваўся ў карэлаў і іншых фіна-ўгорскіх народаў, у плямёнах Сібіры і Далёкага Усходу [1, с. 79]. Узвядзенне надмагільных пабудовы было выклікана анімістычнай ідэяй аб прыродзе душы памерлага, якая захоўвае патрэбу ў жыллі, як і жывыя людзі, аб пасмяротным доме для тых, хто пайшоў у іншы свет. Надмагільныя дамы ўвасаблялі адзіства жывых і памерлых

членаў сям’і і роду, выконвалі важную функцыю ў памінальнай абраднасці. Агульная для чалавецтва ідэя аб працягу жыцця ў іншым свеце аднолькава кіравала як будаўнікамі егіпецскіх пірамід, так і тымі, хто яшчэ на пачатку XX стагоддзя ставіў драўляныя зрубы на вясковых могілках на Беларусі.

У навуковай літаратуры даследаванню архаічных тыпаў пахаванняў, звязаных з культуам продкаў, які ў славян носіць назву «домики мертвых», «изба смерти», «домовины», «столпы», «домовины», «голбы», прысвечаны грунтоўныя працы М.О. Фрэймана [2, с. 86 – 87], Б.А. Рыбакова [3, с. 73 – 120].

У беларускай этнаграфіі гэтую тэму закрануў М.Х. Раманюк у артыкуле «Беларускія народныя надмагілля», дзе ім прыведзены назвы надмагільных вяночных зрубаў з дахам на Беларусі: «хатка», «наруб», «дамавіна» [4, с. 262 – 263]. Эцыклапедычны артыкул «церамок» аб драўляных надмагільных пабудовах у выглядзе хаткі напісаны Л.У. Дучыц [5, с. 540]. Лінгваэтычнаму аспекту існавання надмагілляў-нарубаў прысвечаны артыкул Г.А. Цыхуна [6]. Назвы і формы палесскіх надмагільных помнікаў картаграфаваны ўкраінскім этналінгвістам В.Л. Свіцельскай [7].

Наш артыкул – першая спроба абагульніць палявыя матэрыялы па архаічных відах зрубных надмагілляў у Беларусі. Найбольш цікавыя матэрыялы былі сабраны ва ўсходніх раёнах Віцебскай вобласці і на Магілёўскай Падняпроўі. Параўнанне рэліктавых артэфектаў з архіўнымі фотаматэрыяламі пачатку XX стагоддзя і гістарычнымі звесткамі дазваляе рэканструяваць пласт пахавальна-памінальнай культуры беларусаў, які ўжо фактычна належыць мінуламу.

Драўляныя надмагілля ў выглядзе доміка

Унікальныя па захаванні зрубныя надмагілля ў выглядзе домікаў выяўлены ў 2007 годзе на могілках в. Гацькаўшчына Аршанскага раёна Віцебскай вобласці (мал. 1, 2).



Мал. 1. Драўляныя надмагілля – «церамкі» на могілках в. Гацькаўшчына Аршанскага раёна Віцебскай вобл. (2007 г., фота аўтара)



Мал. 2. Рэшты надмагільнага «церамка» на могілках в. Гацькаўшчына Аршанскага раёна Віцебскай вобл. (2007 г., фота аўтара)

Два вяночных зруба з дахамі, якія захаваліся ў дастаткова добрым стане, размешчаны побач адзін ля аднаго ў левым баку ад увахода на могілкі. Яны зрублены з трох радоў часаных брусоў у чысты, гэтак званы «нямецкі вугал». Адно з надмагілляў знаходзілася ў лепшым стане – яго дах з пяці дошак захаваўся цалкам, на другім не стае цэнтральнай дошкі. Драўніна надмагільных пабудов моцна пашкодзана часам, спаражная, парослая зялёным імхом. Адна з тарцовых сценак мае невялікую адтуліну – акенца ў форме крыжыка. Яно ўтворана ступенчатымі зарубамі пасярэдзіне дзвюх дошках, якія злучаюцца паміж сабой. На вялікі жаль, намі не былі праведзены абмеры гэтых помнікаў.

Зрубы стаяць на зямлі, у іх сярэдзіне адсутнічае надмагільнае ўзвышша. Унутры зруба, бліжэй да тарца з акенцам, усталяваны металічныя крыжы, зваранія з труб і пафарбаваныя ў зялёны колер. Крыжы пазнейшыя, яны адносяцца прыкладна да 1970-х гадоў. Яшчэ чатыры такіх самых па форме, памеры і колеры крыжы стаяць побач злева і справа на суседніх пахаваннях так, што ўтвараюць адну лінію з тымі, што ўсталяваны ў зрубках. Відась, усе пахаванні належаць аднаму роду і даглядаюцца да нашага часу. На момант даследавання на ўсіх крыжах былі ўмацаваны кавалкі белай тканіны або фартушкі – знакі памяці аб продках.

На тэрыторыі могілак выяўлены рэшткі яшчэ некалькіх драўляных надмагілляў, у якіх захаваліся толькі зрубы з двух-трох вяноў. На іх добра бачна адсутнасць надмагільнага халма, трапецападобная форма бакавін зруба, прыдатная для мацавання дошак двухсхільнага даху.

Ад мясцовай жыхаркі Тацяны Абрамаўны Каткоўскай (1938 г. нар., ураджэнка в. Старажоўка Дубровенскага раёна) запісана назва такіх надмагільных помнікаў – «грабнічкі», «церамкі». Яна сказала, што «разгнілі церамкі, апалі» і такія ўжо даўно на магілах не ставяць.

Выяўленыя ў Аршанскім раёне зрубныя пабудовы на магілах пашыраюць нашы веды аб геаграфіі распаўсюджвання гэтага архаічнага тыпу надмагільных помнікаў, якіх на Беларусі да нашага часу захаваліся адзінкі. Археалагам Л. Дучыц у 1997 годзе выяўлена надмагілле ў выглядзе доміка на могілках в. Баркі Клічаўскага раёна Магілёўскай вобласці. У 2005 годзе пры наведванні гэтых могілак помнік быў задакументаваны і намі. Драўляны, зроблены з дошак домік быў пастаўлены ў 1929 годзе і дайшоў да нашага часу ў выдатным стане, бо даглядаецца нашчадкамі К. Цмыха і яго жонкі, якія тут пахаваны. Захаванню надмагільнага доміка садзейнічае тое, што яго дах накрыты толькі. Каля тарца надмагільнага доміка ўсталяваны два драўляныя крыжы і камяні пад імі. На час першага абследавання могілак Л. Дучыц, тут мелася яшчэ адно паўразбуранае надмагілле ў выглядзе доміка з вялікім драўляным крыжам, што зафіксавана на фотаздымку. У 2005 годзе яно ўжо было зусім зруйнаванае і спаражная. Пры апытанні вясцоўцаў намі была выяўлена мясцовая назва такіх надмагілляў – «церамок».

Зонай бытавання архаічных зрубных пабудов на магілах лічыцца Палессе. Надмагільных домікаў – «нарубаў», або «снарубаў», – калісьці было багата на палесскіх могілках. У 1926 і 1929 гадах у вёсках Велута, Сінкевічы, Мокраць Лунінецкага павета іх задакументавалі на фотаздымках польскі этнограф К. Машынскі і ўдзельнік экспедыцыі на Палессі па фіксацыі помнікаў культуры і мастацтва, арганізаванай Цэнтральным бюро інвентарызацыі ў Варшаве, фатограф С. Бохінг [8, с. 223, 225 – 228].

У 2007 годзе ў палескай зоне Салігорскага раёна Мінскай вобласці на могілках, агульных для некалькіх вёсак (Чаланец, Хорастаў і інш.), намі былі зафіксаваны каля дзесяці зрубных надмагілляў. Зрубы выкананы з тоўстых часаных дубовых дошак, дахаў ні на адным з іх не захавалася. Надмагіллі маюць розныя памеры, сярод іх ёсць маленькія, дзіцячыя. Яны размешчаны на самай высокай, найбольш даўняй частцы могілак. У адрозненні ад зрубных надмагілляў у Аршанскім і Клічаўскім раёнах, яны зрублены ў «ластачкін хвост», дзе канцы дошак выступаюць. Іх можна датаваць канцом XIX – пачаткам XX стагоддзя на той падставе, што на фотаздымку польскага этнасацыёлага Ю. Абрэмбскага перыяду яго экспедыцыі на Палессі 1934 – 1937 гадоў², на гэтых могілках дахі драўляных домікаў ужо моцна разбураны [9, с. 10].

Выяўленыя ў Аршанскім раёне артэфакты зрубных надмагілляў, архіўныя матэрыялы і факты якіх сведчаць аб існаванні такіх надмагілляў на ўсходзе Беларусі і сумежных тэрыторыях, дазваляюць істотна дапоўніць нашы ўяўленні аб асаблівасцях пахавальнага абраду беларусаў, архаічных формах надмагілляў, якія падпярэднічалі сучасным відам надмагільных помнікаў і знакаў.

Апытанні насельніцтва шэрагу вёсак Аршанскага і Дубровенскага раёна наконт назвы зрубных надмагілляў, якія, па сведчанні жыхароў старэйшага ўзросту, да нашага часу можна было бачыць на вясковых могілках, далі дастаткова стракатую тэрміналагічную карціну. Свяшчэннік царквы в. Крапіўніца – суседняй з в. Гацькаўшчына, называе надмагільныя пабудовы ў выглядзе домікаў «нарубы». Жыхарка в. Гацькаўшчына Аляксандра Ільвічна Новікава (1947 г. нар.) паведамляе, што ў дзяцінстве, гэта значыць у 1960-я гады, яна бачыла такія надмагіллі ў вёсках Махначы, Кабачэва, якія размешчаныя поблізу в. Чубакова Дубровенскага раёна, дзе яна нарадзілася. Надмагільныя пабудовы тут называлі «капліца», «домікі». У вёсках Рыбалтава і Чубакова запісаны назва «награбенне», «награбніца» і інфармацыя, што іх выраблялі з елкі

¹ Тут і далей цытуюцца экспедыцыйныя матэрыялы з архіва аўтара.

² Ідэнтыфікацыя фотаздымка, лакалізацыя якога была невядома, зроблена аўтарам.

пераважна багатыя вяскоўцы. У в. Семахі Аршанскага раёна ад Аляксея Рыгоровіча Багамолава (1931 г. н.) запісана³, што ў яго дзяцінстве, напярэдадні вайны, на мясцовых могілках было некалькі драўляных пабудоў, зробленых у два вянцы ў «нямецкі вугал». Іх называлі «прыкладзень», «прыклады». Ставілі такія надмагілі праз год пасля пахавання, крыж усталёўвалі ў галаве нябожчыка.

Назвы надмагільных пабудоў у выглядзе домікаў на ўсходзе Беларусі адлюстраваны ў этнаграфічнай літаратуры і рэгіянальных слоўніках. М. Нікіфароўскі згадвае назву «галубец», якая існавала на Віцебшчыне для прадольнага зруба на магілах у 3 – 5 вянцоў з дахам [10, с. XXXI]. М. Каспяровіч у «Віцебскім краёвым слоўніку» (1927) прыводзіць назву маленькага драўлянага доміка на магіле – «церамок» і прыклад выразу з ужываннем гэтага слова з в. Вейна Сенненскага раёна: «на магіле бацькі церамок згніў» [11, с. 335]. У раёне Драгобуша на Смаленшчыне драўляныя надмагілле ў выглядзе доміка мела назву «домовіна» [12, с. 70].

Фотаархіўныя матэрыялы сведчаць, што ў канцы XIX – пачатку XX стагоддзя на ўсходзе Беларусі вясковыя могілкі з драўлянымі надмагіллямі ў выглядзе домікаў выглядалі як сапраўдныя вясковыя паселішчы ў мініяцюры. У Музеі антрапалогіі і этнаграфіі ў Санкт-Пецярбургу захоўваецца фотаздымак 1895 года могілак у Аршанскім павеце Магілёўскай губ.⁴, на якім добра бачны драўляныя хаткі, а агульны выгляд могілак нагадвае вёску з драўлянай забудовай (мал. 3).



Мал. 3. Могілкі ў Аршанскім павеце Магілёўскай губ. 1895 г.

(Рэпрадукцыя з кнігі: Т.А. Берштам Мелодость в символизме переходных обрядов восточных славян: Учение и опыт Церкви в народном христианстве. – СПб.: Петербургское Востоковедение. 2004. – С. 238. Рис. 25)

У зборы Расійскага этнаграфічнага музея ў Санкт-Пецярбурзе ёсць здымак могілак, зроблены ў 1905 годзе на сумежжы з Аршанскім і Дубровенскім раёнамі Віцебскай вобласці – у Красненскім павеце Смаленскай губерні. На здымку бачна, што могілкі на ўзгорку складаюцца з вялікай колькасці драўляных хатак з двухсхільнымі дахамі і крыжамі над імі. У музейным вопісу фотаздымка пазначана этнічная прыналежнасць гэтай этнаграфічнай з’явы – «беларусы»⁵.

У пачатку XX стагоддзя драўляныя зрубныя надмагілі ў беларусаў былі ўжо рудыментнай з’явай і таму выкікалі вялікую цікавасць этнографу. У 1905 годзе ў в. Омельна Ігуменскага павета Мінскай губерні драўляныя «надгробкі» з крыжыкамі зафіксаваў В.К. Костка⁶. У 1912 годзе ў в. Мастоц Магілёўскай губерні іх фотафіксацыю зрабіў А.К. Сержпутоўскі⁷. Фатаграфічная спадчына этнографа сведчыць пра тое, што ён цікавіўся гэтым старадаўнім пахавальна-памінальным звычайам беларусаў. У 1924 годзе А.К. Сержпутоўскі сфатаграфавалі драўляныя надмагілі – калоды на «могіліцах» в. Сава Горыцкага павета Магілёўскай губерні⁸, у 1926 годзе – надмагілі ў выглядзе домікаў у в. Кабыліна Гомельскага павета⁹, на якім

³ Зап. І.Ю. Смірновай у 2008 г.

⁴ МАЭ, № 1689-10.

⁵ РЭМ, кал. 766. Набыты ў 1905 г. у М.Ф. Крукоўскага.

⁶ РЭМ, кал. 806 – 25.

⁷ РЭМ, кал. 2711 – 1.

⁸ РЭМ, кал. 4167 – 22.

⁹ РЭМ, кал. 5053 – 93.

можна разгледзець, што вянцы зрублены «ўлапу». Надмагільныя помнікі такога кшталту ў 1930 годзе зафіксаваны А. Дуйсбург на могілках в. Аляксандраўка Прапойскага раёна (цяпер Слаўгарадскі раён) Магілёўскай вобл. Мадэль надмагільнага збудавання ў выглядзе доміка з назвай «церамок» у ¼ частку сапраўднага памеру прывёз у пачатку XX стагоддзя ў Расійскі этнаграфічны музей у Санкт-Пецярбургу Е.Р. Раманаў з Веліжскага павета Віцебскай губерні (цяпер Смаленская вобл.)¹⁰.

Тыя надмагільныя артэфакты, якія зафіксаваны пералічанымі этнографамі, адносяцца да сярэдзіны XIX – пачатку XX стагоддзя. Перыяд жыцця драўляных пабудоў на магілах і крыжах на адкрытым паветры, па нашым назіранням, складае прыкладна 70 – 80 гадоў. У глыбінных, лясных вёсках, ізаляваных ад вонкавага свету, надмагіллі ў кшталце доміка ставілі яшчэ ў 1940-я гады. Некаторыя з іх захаваліся да канца XX стагоддзя. Так, напрыклад, у 1990 годзе ў Кармянскім раёне Гомельскай вобласці на могілкі з драўлянымі хаткамі – «нарубамі» патрапіў М. Раманюк [13, с. 82 – 87]. Даследчык быў першым, хто пасля працяглага заняўвання ў беларускай савецкай этнаграфіі тэмы народных надмагілляў у пахавальна-памінальнай абраднасці звярнуўся да яе вывучэння [4].

У экспедыцыі 2004 года Міжнароднай гуманітарнай школай ОБТА Варшаўскага ўніверсітэта «Беларусь і яе памежжы: гісторыя, культура, мова» былі сабраны цікавыя матэрыялы аб драўляных зрубных надмагіллях на беларуска-расійскім памежжы: Горацкім, Дрыбінскім раёнах Магілёўскай, Дубровенскім раёне Віцебскай і Манастыршчынскім раёне Смаленскай абласцей. Па сведчанні мясцовых жыхароў надмагільныя домікі былі тут шырока распаўсюджаны ў першай палове XX стагоддзя. У мясцовай лексіцы захаваліся іх назвы. Трэба адзначыць, што ў адной вёсцы паралельна ўжываліся розныя намінацыі зрубных надмагільных домікаў: «грабніца», «церамкі» (в. Валынцава Горацкага раёна), «церамок», «церамы», «нагробнік» (в. Горы Горацкага раёна), «грабок» (в. Рэкатка, Масалька Горацкага раёна), «церамкі», «церамы» (в. Абраімаўка, Новае Прыбужжа Дрыбінскага раёна), «прыкладзі» (в. Масалька Дрыбінскага раёна), «прыкладні» (в. Муралёўка Горацкага раёна), «налгробніца», «грабкі» (в. Сяморжа Манастыршчынскага раёна Смаленскай вобл.)¹¹.

Драўляныя зрубныя надмагіллі, як і «прыклады» на магілах, у выглядзе гарызантальна пакладзенага на невысокі земляны насып бярвяна даследчыкі адносяць да этнавізначальных прызнакаў культуры беларусаў [4, с. 260]. Напрыклад, звычай ставіць драўляныя «шрубцы», гэта значыць зрубны (скрыні), замест насыпу магільных халмоў на магілах, яднаў «літвінаў» паўночных раёнаў Чарнігаўскай губерні з беларускім этнасам і падкрэсліваў іх роднаскасць [14, с. 35]. Беларусы-перасяленцы канца XIX – пачатку XX стагоддзя захавалі гэты старадаўні звычай у Сібіры. У Омскай вобласці этнографам М. Беражновай і А. Мініным у 2005 годзе былі выяўлены зрубныя надмагіллі ў выглядзе хатак – «домікі» на могілках в. Ацірка Тарскага раёна (мал. 4), дзе калісі спыніліся перасяленцы з Віцебскай і Магілёўскай губерняў [15, с. 195 – 198; 16].



Мал. 4. Надмагільны домік беларусаў-перасяленцаў у в. Ацірка Тарскага раёна Омскай вобл. 1995 г. (Фота [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://ethnography.omskreg.ru/page.php?id=874>)

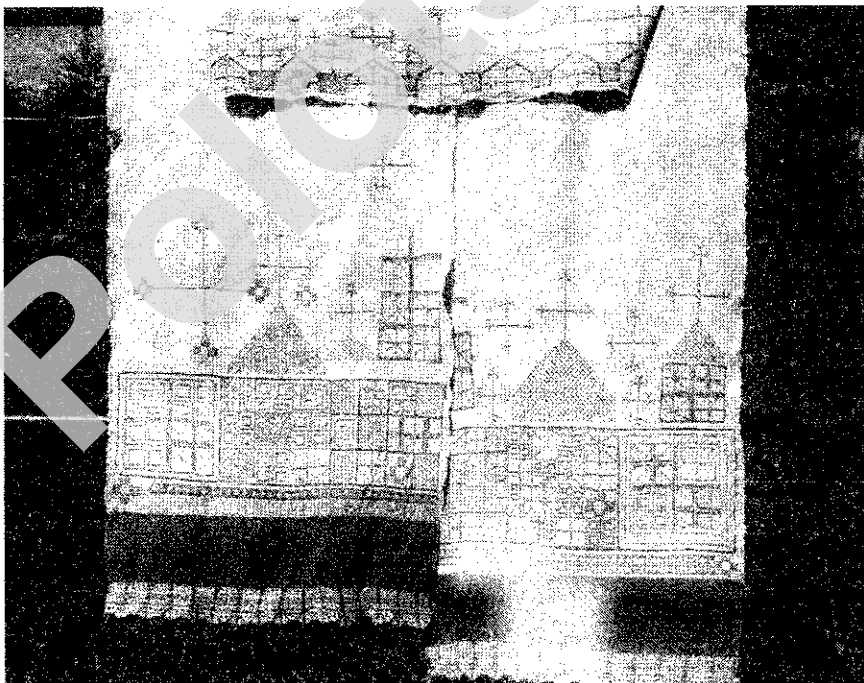
¹⁰ РЭМ, кал. 539 – 1.

¹¹ Матэрыялы палявых запісаў захоўваюцца ў архіве Міжнароднай гуманітарнай школы (MSH) ОБТА Варшаўскага ўніверсітэта (Польшча) і архіве аўтара.

Надмагільныя домікі і абрубы на тэрыторыі ўсходніх раёнаў Віцебскай вобласці і Магілёўскага Падняпроўя

Аналізуючы сабраныя этнаграфічныя матэрыялы і архіўныя сведчанні аб існаванні надмагільных рэліктаў, мы прышлі да высновы, што разам з палесскай зонай архаічных драўляных надмагілляў, на Беларусі можна вылучыць усходні рэгіён – левабярэжжа Дняпра, дзе ў канцы XIX – пачатку XX стагоддзя быў распаўсюджаны звычай ставіць на магілах зрубы з двухсхільным дахам і крыжом. Найбольшая колькасць фактаў іх існавання паходзіць з Аршанскага і Дубровенскага раёнаў Віцебскай вобласці, Горацкага і Дрыбінскага раёнаў Магілёўскай вобласці, а таксама з памежжа Смаленшчыны. Шэраг звестак аб драўляных зрубных надмагіллях тычацца іншых правабярэжных па Дняпру раёнаў Магілёўскай і Гомельскай абласцей і Чарнігаўшчыны. Адзінкавыя прыклады згадваюць пра існаванні надмагільных домікаў у басейне рэк: Западная Дзвіна (Сенненскі раён Віцебскай вобл.), Бярэзіна (Клічаўскі раён Магілёўскай вобл.), Пціч (Пухавіцкі раён Мінскай вобл.). Аперыруючы лексічнымі і этнаграфічнымі фактамі, беларускі мовазнавец Ф.Д. Клімчук выказаў думку, што мяжа паміж зонай бытавання архаічных зрубных надмагілляў-домікаў і помнікаў у выглядзе калод («наруб», «прыхаромы», «прыклады») праходзіць па мяжы Усходняга і Заходняга Палесся ў Лунінецкім і Столінскім раёнах¹².

У плане даследавання архаічных традыцый зрубных надмагілляў нашай пільнай увагі варты ўсходні рэгіён, які можна акрэсліць як Віцебска-Магілёўскае Падняпроўе. Па нашым меркаванні, ён з'яўляецца зонай, у якой склаліся і асабліва доўга захоўваліся пэўныя рэгіянальныя асаблівасці пахавальна-памінальнага абраду, адным з цэнтральных атрыбутаў якога выступалі драўляныя надмагіллі ў выглядзе домікаў. Невыпадкова на гэты рэгіён прыпадае зона распаўсюджвання гэтак званых «дубровенскіх ручнікоў» з выявамі домікаў (мал. 5), узоры якіх паходзяць з Дубровенскага, Аршанскага, Шклоўскага, Горацкага, Мсціслаўскага раёнаў [17, с. 80], а таксама з сумежнай тэрыторыі Смаленшчыны [18, с. 7, мал. 9]. Адметнасцю ручнікоў гэтага лакальнага тыпу з'яўляецца наяўнасць у іх арнаментацыі выяў «домікаў» або «хатак», «цэркавак» з крыжамі, якія, як намі было паказана раней, сведчаць аб тым, што яны з'яўляюцца выявамі надмагільных пабудов [19, с. 861]. Такія ручнікі, звязаныя з культурам продкаў, уцэлынічалі ў пахавальна-памінальных абрадах, з'яўляюцца медыятарамі паміж светам жывых і памёрлых продкаў – дзядоў. Даследчыца рускай народнай вышыўкі Г.С. Маслава таксама выказвала думку аб тым, што ручнікі з выявамі ў арнаменце надмагільных домікаў з крыжамі на двухсхільным даху, былі прызначаны для вывешвання ў дні памінавання продкаў на могілках і крыжах [20, с. 162, 175].



Мал. 5. Ручнік з выявамі надмагільных домікаў. Канец XIX стагоддзя. Вышыўка, в. Баева Дубровенскага раёна Віцебскай вобл. (фота аўтара)

¹² Думка выказана ў размове пры абмеркаванні тэмы архаічных форм надмагілляў, за што аўтар выказвае Ф.Д. Клімчуку сваю шчырую ўдзячнасць.

Нашы палявыя матэрыялы дазваляюць таксама вылучыць рэгіён Віцебска-Магілёўскага Падняпроўя як зону існавання традыцый рабіць на магілах вяночныя зрубны ў адзін-два вянцы з бярэвянаў або абкладаць іх дошкамі, злучанымі ў скрыню. Вясковыя могілкі гэтага рэгіёна вылучаюцца тым, што магілы на іх маюць прамакутную форму, абрублены з усіх бакоў, плоскія, без надмагільнага ўзвышша. Іх называюць «абруб» (Горацкі, Дрыбінскі раёны), «угалкі» (в. Прусіна Крычаўскага раёна), «обруб» (в. Канахоўка Клімавіцкага раёна), «грабнічкі» (в. Шарэйкі Касцюковіцкага раёна). Такі спосаб афармлення магіл характэрны для Аршанскага, Горацкага, Крычаўскага, Чэрыкаўскага, Клімавіцкага, Касцюковіцкага, Краснапольскага, Слаўгарадскага раёнаў. У некаторых вёсках згадваюць, што на могілках калісці стаялі таксама драўляныя домікі. Назвы для домікаў і для магіл, якія аформленыя зрубам, адрозніваюцца: першыя называюць «церамок», «нагробнік» (в. Горы Горацкі раён), другі – «абруб» (в. Новае Прыбужжа, Абраімаўка Дрыбінскага. в. Рэкатка Горацкага раёна).

Драўляныя абрубны, якія мы зафіксавалі, зроблены або з бярэвянаў ці, часцей, з тоўстых шалёваных брусоў (мал. 6). Найбольш даўнія абрубны зрублены ў чысты вугал. У некаторых з іх тарцовыя сценкі, вышэйшыя за падоўжныя і зацэсаныя нахшталь трапецый, ці закругленыя, дзякуючы чаму яны нагадваюць надмагільныя домікі без дахаў. Гэта дазваляе нам меркаваць, што надмагіллі такога кшталту з'яўляюцца рэдуцыраванай формай зрубнага надмагілля ў выглядзе доміка. Зрубны ўспрымаюцца як знак, сімвал ідэі пасмяротнага жыцця для продкаў, якая ў сваёй паўнаце ўвасоблена ў надмагільных доміках. Яны сведчаць пра тое, што гэтая краевугольная ідэя культуры продкаў са стратай архаічнага звычая пабудовы на магіле драўлянага доміка, працягвае функцыянаваць на ўзроўні знака. Зрубны вянец – аснова дома – сімвалізуе дом, жыллё для памерлага, з'яўляецца яго знакам, нясе ў сябе сімвалічную інфармацыю. У гэтым сэнсе сімвалічным з'яўляецца і тое, што на могілках гэтага рэгіёну можна бачыць сямейныя пахаванні, калі некалькі магіл заключаны ў адзін вялікі абруб і маюць столькі крыжоў, колькі тут маецца пахаванняў. Такія пахаванні ўвасабляюць ідэю радавой еднасці ў адным агульным для ўсіх доме і ў пасмяротным жыцці.



Мал. 6. Магіла з драўляным абрубам на магілках в. Грышына Клімавіцкага раёна Магілёўскай вобл. (2006 г., фота аўтара)

Замест драўляных зрубаў для афармлення магіл таксама ўжываюць пілаваныя дошкі, з якіх робяць скрыню. Як можна меркаваць, гэты звычай не апошняга часу. На вясковых могілках беларусаў-перасяленцаў з Віцебскай і Магілёўскай абласцей у Омскай вобласці выяўлена суіснаванне абодвух тыпаў надмагільных пабудов – зрубныя «домікі» і абрубны з дошак, якія называюць «дошкі» [16]. Абрубны падобныя на невысокую скрыню, унутры якой фарміруецца магільнае ўзвышша [15, с. 195 – 198].

У апошні час форму драўлянага абрубна паўтараюць з сучасных матэрыялаў, якія сталі даступныя селяніну: цэглы, цэменту, зварных металічных канструкцый (мал. 7, 8). Прамакутная абрубны з цэглы робяцца ў 2 – 4 рады кладкі. Часам адзін з іх тарцоў, выкладзены з цаглін, мае ступенчатую форму (в. Язёры Чэрыкаўскага раёна) ці так зроблены абодва тарцы (в. Абраімаўка Дрыбінскага раёна), якія паўтараюць завяршэнне драўляных надмагільных зрубаў – домікаў, каб зручней было накрываць дахам з дошак.

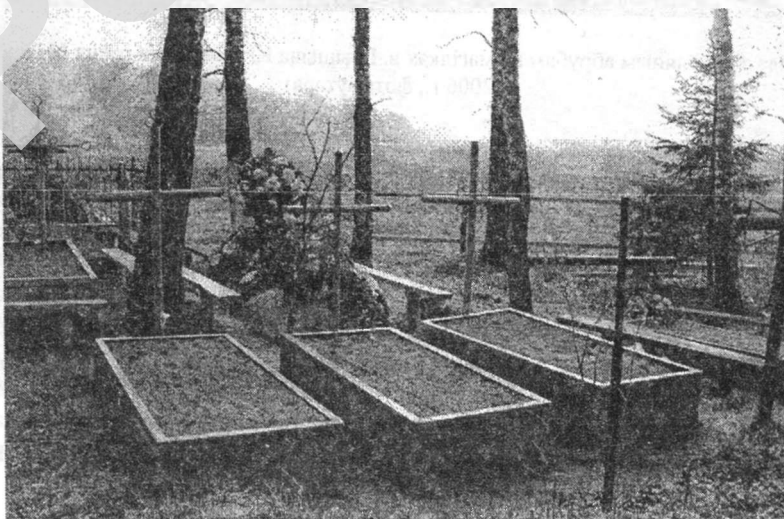
Некаторыя асаблівасці абраду памінання продкаў Віцебска-Магілёўскага Падняпроўя ў сувязі са зрубнымі надмагіллямі

Зрубныя домік, ці абруб, прынята ставіць на магіле праз год пасля пахавання памерлага родзіча. Крыж усталявалі ў галаве пахаванага. Нашы інфарманты падкрэслівалі, што надмагільныя домікі рабілі пераважна людзі заможныя. Хутчэй за ўсё разгледжаныя намі два тыпы зрубных надмагільных помнікаў –

домікі і абрубкі існавалі ў пахавальна-памінальнай звычайнасці разам ужо ў старажытнасці і з'яўляліся сведчаннем сацыяльнага размежавання грамадства. Занядбанне звычай будаваць на магіле зрубны дом прыпадае на 1920 – 1930-я гады, што было выклікана сацыяльна-культурнымі пераменамі ў беларускай вёсцы ў савецкі час. Разбурэнне міфалагічнай свядомасці, міжпакаленных сувязяў у вясковай грамадзе парушыла цэласнасць уяўленняў, звязаных з культуам продкаў, што прывяло да адказу ад традыцыйных пахавальна-памінальных звычайяў і традыцыйных форм надмагільных пабудоў. Разам з тым у арэале Віцебска-Магілёўскага Падняпроўя назіраецца захаванне аднаго з архаічных элементаў культу продкаў, які непасрэдна звязаны з формай надмагільнай пабудовы – сямейнай трапезы з ужываннем ежы непасрэдна на магіле продка.



Мал. 7. Абрubby магіл з пэгля, 2006 г., в. Абраімаўка Дрыбінскага раёна Магілёўскай вобл.
(фота аўтара)



Мал. 8. Магілы з металічнымі абрубамі, 2006 г., в. Прусіна Крычаўскага раёна Магілёўскай вобл.
(фота аўтара)

Д.К. Зяленін, спасылаючыся на матэрыялы Расійскага географічнага таварыства, пісаў пра гэты беларускі звычай: «У беларусов могілу часта покрываюць *прикладам*, имеющим форму длинного, похожего на гроб ящика и сделанным из цельного толстого пня или досок; в головах на него ставят маленький деревянный крест. Обычно такое сооружение возводят над могилой в годовщину со дня смерти, и в этот день, покрытое скатертью, оно служит столом при поминках (ОР РГО, I, 312)» [21, с. 351].

На Магілёўскім Падняпроўі намі былі таксама запісаны звесткі, што на Радаўніцу «церамок» накрывалі абрусам і на ім абедалі, памінаючы памерлых родзічаў. Не выпадкова, сярэдняя дошка на даху надмагільных домікаў звычайна пакладзена роўна, без нахілу. Ежай «частавалі» таксама памерлага, аб чым сведчаць прарубленыя ў тарцовых сценах домікаў аkenцы. Праз іх на магілу клалі яйкі і іншыя пачастункі.

У 2006 годзе на Радаўніцу разам с сябрамі таварыства «Явар» мы праехалі па шэрагу раёнаў Магілёўскага Падняпроўя і на ўласныя вочы пабычылі і зафіксавалі сучасны стан абраду засцілання абрусамі могілак (мал. 9), іх асвяшчэння святаром і сямейных трапез. Памінальны стол накрываецца непасрэдна на магіле. Невыпадкова плоская форма магілы, яе афармленне са ўсіх бакоў абрубам, нагадвае стол. Магіла – стол звязаны з традыцыяй культавых калектыўных памінанняў продкаў. Цэнтральным месцам рытуалу служыць само месца пахавання – магіла, форма якой семантычна звязаная з язычніцкімі ахвярнікамі і алтарамі. Не выпадкова для надмагільных пабудоў на Палессі існуе назва «стіл» [22].



Мал. 9. Магілы, засціланыя абрусамі на Радаўніцу, 2006 г., в. Студзянец Касцюковіцкага раёна Магілёўскай вобл. (фота аўтара)

Звычай засцілання магіл плоскай формы з абрубамі патрабуе картаграфавання, што ў сваю чаргу вымагае пашырэння палявых даследаванняў і прыцягнення матэрыялу, назапашанага іншымі даследчыкамі, у тым ліку археалагічных. Гэта дапаможа акрэсліць арэал існавання магіл з абрубамі і надмагільных зрубных пабудоў – домікаў. Пакуль што можна зрабіць папярэднія вывады.

Гэтая архаічная традыцыя на Віцебска-Магілёўскім Падняпроўі і памежных землях Смаленшчыны захавалася на тэрыторыі засялення віцебска-смаленскіх крывічаў, а таксама ў нашчадкаў радзімічаў у міжрэччы Дняпра і Сажа на Гомельшчыне і Чарнігаўшчыне. Даная гіпотэза стасуецца з летапіснымі звесткамі аб язычніцкім звычай пахавання «на стоўпле на пуху», які быў уласцівы плямёнам вяцічэй, крывічаў, радзімічаў [3, с. 86], і археалагічнымі матэрыяламі. Звычай будаваць для нябожчыка жыллё з дрэва вядомы па археалагічным матэрыялам канца I тыс. н.э. Над «домікамі памёрлых», «дамавінамі» славяне рабілі насыпы, як гэта бачна, напрыклад, у рэканструкцыі археалагічнага помніка Чорная магіла пад Чарнігавам, зробленай Б.А. Рыбаковым [23, мал. 8], ці ставілі іх на версе магільнага кургана. На тэрыторыі Беларусі надмагільныя пабудовы, якія нагадвалі маленькую хатку з дахам і маленькім акенцам, характэрныя для сярэднявечных пахаванняў на тэрыторыі Мінскай губ. [24, с. 71]. Археолог У.З. Завітневіч, які даследаваў у канцы XIX стагоддзя курганы ў Аршанскім, Асіповіцкім, Бабруйскім, Клічаўскім, Рэчыцкім, Мазырскім паведах, адзначаў, што драўляныя зрубы ў насыпах курганаў па форме такія ж самыя, як і драўляныя збудаванні, што можна ўбачыць на вясковых могілках [25].

Язычніцкі звычай не здолела вынішчыць хрысціянства, нягледзячы на тое, што праваслаўныя месіянеры спрабавалі забараніць ставіць домікі на магілах і нават разбуралі іх, што вядома па актавых матэрыялах XVIII стагоддзя [26, с. 79].

Артэфакты архаічных надмагільных помнікаў у выглядзе домікаў, якія дайшлі да нашага часу, а таксама рэдуцыраваны варыянт гэтага звычай – абрубы на магілах, з’яўляюцца ўвасабленнем галоўнай ідэі культуры продкаў у пазажыццёвае існаванне душы і цела чалавека ў іншасвеце, які з’яўляецца люстэркавым адлюстраваннем гэтага свету, і веру ў заступніцтва адышоўшых у вырай продкаў – дзядоў.

ЛІТАРАТУРА

1. Горюнова, Е.И. Этническая история Волго-Окского Междуречья / Е.И. Горюнова // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М., 1961. – № 94. – С. 78 – 82.
2. Фрейман, М. Придорожная часовня – пережиток «погребения на столбах на путях» / М. Фрейман // *Советская этнография*. – 1936. – № 3. – С. 86 – 87.
3. Рыбаков, Б.А. Язычества Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987.
4. Раманюк, М. Беларускія народныя надмагіллі / М. Раманюк // *Беларусь паміж Усходам і Захадам*. – Мінск: Нац. навук.-асвет. цэнтр імя Ф. Скарыны, 1997. – Ч. 1: Беларусіка-6.
5. Дучыц, Л. Церамок // *Беларуская міфалогія: энцыкл. слоўнік* / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-е выд. дап. – М.: Беларусь, 2006. – С. 540.
6. Цыхун, Г.А. Полесские нарубы (лингвотнический аспект) / Г.А. Цыхун // *Язык культуры: семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения акад. Н.И. Толстого (1923 – 1996): сб. ст.; Рос. акад. наук. Ин-т славяновед.* – М.: Индрик, 2004. – С. 466 – 475.
7. Свительская, В.Л. Опыт картографирования полесского погребального обряда / В.Л. Свительская // *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*. – М., 1995. – С. 188 – 208.
8. Рушчык, Г. Палессе ў фотаздымках двацятых і трыцятых гадоў / Г. Рушчык, А. Энгелькінг. – Варшава, 1999.
9. Фотазнаграфічная выстаўка «Палессе, якога не ведаем» (прысв. даследаванню Палесься польскім этнасацыёлагам Юзафам Абрэмскім). – Брэст–Пінск–Кобрын–Мінск, сакавік – верасень 1997.
10. Никифоровский, Н.Я. Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Беларуси и описание предметов обиходности (Этнографические данные) / Н.Я. Никифоровский. – Витебск, 1895.
11. Каспяровіч, М. Віцебскі краёвы слоўнік / М. Каспяровіч. – Віцебск, 1927.
12. Динцес, Л.А. Дохристианские храмы Ручи в свете памятников народного искусства / Л.А. Динцес // *Советская этнография*. – 1947. – № 2. – С. 67 – 94.
13. Раманюк, М. Беларускія народныя крыжы / М. Раманюк // *Наша Ніва*. – 2000.
14. *Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния*. – СПб., 1865.
15. Бережнова, М.Л. «Домик» – последний приют (К вопросу о генезисе надмогильных сооружений русских) / М.Л. Бережнова, А.В. Минин // *Интеграция археологических и этнографических исследований*. – Омск: Издат. Дом «Наука», 2005. – С. 195 – 198 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethnography.omskreg.ru/page.php?id=874>. – Дата доступа: 12.11.2008.
16. Бережнова, М.Л. Особенности погребального обряда белорусов Омского Прииртышья (о возможности реконструкции традиций погребального обряда прошлого) / М.Л. Бережнова. – 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethnography.omskreg.ru/page.php?id=960>. – Дата доступа: 12.11.2008.
17. Лабачэўская, В. Повазь часоў – беларускі ручнік / В. Лабачэўская. – Мінск: Беларусь, 2002.
18. Новоселов, Ю. Русский народный орнамент / Ю. Новоселов. – Рига, 1928.
19. Лабачэўская, В.А. Традыцыйны народны тэкстыль / В.А. Лабачэўская // *Традыцыйная мастацкая культура беларусаў: у 6 т.* / Т.Б. Варфаламеева [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2004. – Т. 2: Віцебскае Падзвінне.
20. Маслава, Г.С. Орнамент русской народной вышивки / Г.С. Маслава. – М.: Наука, 1978.
21. Зеленин, Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М.: Наука, 1991.
22. Конобродська, В.Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах: автореф. дис. ... канд. філол. наук / В.Л. Конобродська. – Львів, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/3188.html/>. – Дата доступа 30.11.2008.
23. Рыбаков, Б.А. Древности Чернигова / Б.А. Рыбаков // *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов* // МИА. – М., 1949. – № 11. – Т. 1.
24. Сысоў, У.М. Беларуская пахавальная абраднасць / У.М. Сысоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995.
25. Завитневич, В. Археологические изыскания в бассейне реки Березины / В. Завитневич // *Отчет императорской археологической комиссии за 1893 год*. – СПб., 1895. – С. 124 – 153.
26. Горюнова, Е.И. Этническая история Волго-Окского Междуречья / Е.И. Горюнова // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М., 1961. – № 94.